

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ ЯК ІНДИКАТОР СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ МІСТА

CIVIL ACTIVITY AS AN INDICATOR OF SOCIAL CAPITAL

У статті проаналізовано основні підходи до розуміння громадянської активності та її видів, співвідношення індивідуального й загального. Традиційно цей феномен вивчається через зв'язок особистості з суспільством, де останнє домінує над індивідуальними.

Інший підхід розглядає активність як можливість реалізації особистістю власних інтересів, поєднуючи індивідуалізм із різними формами солідарності й взаємодопомоги. Такий конструктивний погляд відповідає принципам субсидіарної демократії та розширює поле громадянської участі.

Громадянська активність визначається як система ціннісних орієнтацій людини, які мотивують її до свідомих дій, спрямованих на втілення в життя культурних, соціальних, політичних і громадянських цінностей, за розумного співвідношення особистих і суспільних. В умовах інформаційного суспільства оформилися нові форми активностей, як дискусії та пропаганда власної позиції в соціальних мережах, мобілізаційна участь тощо.

Процеси децентралізації оптимізували сферу громадянської активності в місцевих громадах, змінюючи її види та форми. Вони потребують ретельного вивчення, оскільки визначають тенденції соціальних змін.

Результати соціологічного дослідження громади міста Мелітополя свідчать, що найбільш значимими для її мешканців є національно-патріотичні, екологічні, добродійні й волонтерські організації. Проте участь у таких об'єднаннях здебільшого ситуативна, а не постійна. Водночас навіть такі активності є показником готовності до конструктивної взаємодії в межах муніципальної громади. Більшість опитаних бере участь у їхній діяльності свідомо та добровільно. Громадські об'єднання формують почуття довіри, солідарні зв'язки, соціальну відповідальність, громадянський патріотизм, і в такий спосіб примножується соціальний капітал на мікро- й мезорівнях.

Ключові слова: громадянськість, довіра, солідарні відносини, мережі підтримки, громадянська участь.

The article analyzes the main approaches to understanding civic activity and its types, the ratio of individual and general. Traditionally, this phenomenon is studied through the connection of the individual with society, where the latter dominates the individual. Another approach considers activity as an opportunity for a person to realize his interests, combining individualism with various forms of solidarity and mutual assistance. This constructive view is consistent with the principles of subsidiary democracy and expands the field of civic participation.

Civic activity is defined as a system of value orientations of a person that motivates him to conscious actions aimed at the implementation of cultural, social, political and civic values, with a reasonable ratio of personal and social. In the information society, new forms of activity took shape, namely: discussions and propaganda of one's own position in social networks, mobilization participation. Decentralization processes optimized the sphere of civic activity in local communities, changing its types and forms. They require careful study, as they identify trends in social change.

The results of a sociological study of the city of Melitopol indicate that the most significant for its residents are national-patriotic, environmental, charitable and volunteer organizations. However, participation in such associations is mostly situational, and not permanent. At the same time, even such activities are an indicator of readiness for constructive interaction within the framework of the municipal community.

Most of the respondents participate in their activities consciously and voluntarily. Public associations form a social responsibility, civic patriotism, and thus social capital is multiplied at the micro and mesoscale levels.

Key words: citizenship, trust, solidarity, support networks, civic participation.

УДК 316.621-057.875(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.14>

Букреєва І.В.

к.філос.н., доцент кафедри соціології
Мелітопольський державний
педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. Структурні системні зміни, які останнім часом відбуваються в українському суспільстві, охоплюють не лише політичну та економічну системи, а й такий просторово-територіальний складник, як місто. Реформи в галузі децентралізації сприяють тому, що сучасні міста формують базис економічної та політичної могутності країни, а також виробляють у собі матеріальні, духовні й інформаційні ресурси, які забезпечують суспільні потреби. Трансформаційні імпульси реалізуються в містах і конвертуються в нові форми життєдіяльності міської спільноти, які потребують вивчення. Громадянська активність, участь є тими фор-

мами, що потребують постійного моніторингу, а на його основі наукового аналізу. Зокрема, ідеться про визначення тенденцій їх розвитку, змін видів і форм, а також чинників, які впливають на демократію на місцях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях, присвячених громадянській активності, можна виділити два напрями: вивчення цього феномена через вплив соціальної політики (праці А. Арсеєнка, Г. Голеусової, В. Жукова, О. Куценко, М. Лукашевича, Ю. Саєнко, В. Скуратівського, В. Судаківа, М. Туленкова та ін.) і з'ясування психологічних механізмів, умов, шляхів її формування (праці К. Альбуханової-Славської, Д. Ель-

коніна, А. Петровського). Ті чи інші аспекти громадянської активності досліджували Д. Акімов, М. Бабкіна, О. Базалук, Т. Безверха, М. Боришевський, В. Головенько, Є. Дьоміна, О. Ємельяненко, О. Кіндратець, О. Лютюк, А. Москальова, Т. Наливайко, Н. Розіка, Т. Саврасова-В'юн, О. Усік, О. Шамич, М. Черкаса; особливості формування громадянського суспільства – В. Степаненко, Л. Четверікова та ін. Останнім часом актуальності набули розвідки, пов'язані з розвитком активностей місцевих громад (С. Возний, К. Степанович, І. Костенок), що зумовлено процесами децентралізації органів місцевого самоврядування. Разом із тим, незважаючи на величезний політичний досвід сучасних демократій і значні досягнення в цій царині, у сучасних соціальних науках однією з найбільш дискусійних залишається проблема пояснення мотивів участі громадян у процесах управління й прийняття рішень або, навпаки, відчуження від цього процесу, що негативно впливає на формування солідарних моделей поведінки, інституту довіри тощо. Такі тенденції породжують негативні форми соціального капіталу міста.

Постановка завдання. У роботі ми намагалися дослідити рівень громадянської активності та її види в контексті накопичення соціального капіталу міста.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи цю проблематику, передусім варто звернутися до такої соціально-психологічної якості, як «громадянськість», що, на нашу думку, є квінтесенцією громадянської участі. Визначаючи базові умови життєдіяльності громадянського суспільства, М. Бичков і В. Кавка зазначають, що йому притаманні «високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особистості, її внутрішньої свободи і здатності до повної самодіяльності при включенні в той чи інший інститут громадянського суспільства» [2, с. 11].

На думку І. Костенок, «це – активна життєва позиція, високий рівень соціальної відповідальності й небайдухе ставлення до того, що відбувається у суспільстві (як в країні загалом, так і в найближчому оточенні), готовність до активної взаємодії, колективних рішень і загальних справ» [5]. Активна життєва позиція передбачає сукупність високорозвинених моральних якостей суб'єкта: зрілість політичної та правової свідомості; почуття патріотизму, соціальну відповідальність, відчуття причетності до історичної долі Батьківщини; усвідомлення себе як повноправного громадянина своєї країни. Отже, громадянськість – ціннісна система людини (інтереси, принципи, переконання, ідеали), яка спонукає до дії в системі особистість-суспільство-держава.

Дискусійним у сучасних наукових студіях залишається й сам феномен активності (civic

engagement) та участі (civic participation). Немає чіткого поділу між видами й сферами їх прояву, співвідношенням індивідуального й суспільного. Ці аспекти досліджувалися переважно в політичній, соціально-культурній і психологічній площині. Наприклад, у традиційній теорії демократії участь трактується як громадянській обов'язок, як кращий метод урахування індивідуальних інтересів у політичному процесі. Ця традиція втілює ідеальну модель «людини політичної» – людини, яка виступає як громадянин у сфері публічних інтересів [6, с. 28–29].

Досліджує активність суб'єкта в його зв'язку із суспільним цілим (суспільством, соціальними спільнотами) О. Плига. Він виділяє громадянську активність як одну з форм суспільної активності, спрямовану на реалізацію інтересів соціальних груп у сфері суспільних відносин і громадського життя, яка регулюється правовими нормами держави. До форм громадянської активності включає участь у виборах, в об'єднаннях, у місцевому самоврядуванні, громадянську ініціативу, акти громадянської непокорі, громадянські слухання [9]. Н. Курилюк акцентує увагу на ціннісних орієнтаціях особистості, яка, «ураховуючи цінності суспільства та правові норми й вимоги держави, направляє діяльність, поведінку, спілкування як предстваника соціального на створення світу громадянських відносин і відображає характер інституціональної взаємодії з владою» [7, с. 138]. Ці автори наголошують на пріоритеті суспільних інтересів над індивідуальними, розглядаючи активність як прояв соціальності людини.

Водночас у сучасній науковій думці склався й дещо інший підхід, прихильники якого наголошують на тому, що громадянська активність у сучасному значенні повинна враховувати як готовність і бажання громадян виконувати свої права й обов'язки перед державою і суспільством загалом, так і можливість реалізувати власні духовні та матеріальні потреби, інтереси й цілі. Цей підхід акцентує увагу на визнанні не лише суспільних інтересів у реалізації громадської активності, а й на пріоритеті інтересів кожної окремої особистості.

Е. Геллнер у праці «Умови свободи: громадянське суспільство та його суперники» зазначає, що те, що ми називаємо громадянським суспільством, з'явилося на світ як продукт діяльності особливого типу особистості «модулярної людини» («modular man»), яка поєднувала індивідуалізм з різними формами солідарності та взаємодопомоги й входила (не органічно, а коли їй того хотілося) до різноманітних добровільних асоціацій, що плекали дух кооперації та взаємодопомоги індивідуалістично налаштованої, автономної, суверенної людини [16, с. 22]. Н. Авер'янова пов'язує

громадянську активність із правами та свободами особистості та її самореалізацією, які виступають як вільне розкриття індивідуальності в процесі її багатогранної діяльності [1]. На нашу думку, цей підхід є досить конструктивним, оскільки розглядає особистість не як пасивного виконавця групових норм, а як суб'єкта, який може використовувати можливості впливу на процес прийняття рішень і для задоволення власних інтересів. Домінуюча роль групи поєднується з визнанням індивідуальних прагнень людини, що розширює поле громадянської ініціативи і творчості, обмежує всевладдя еліт, гармонізує суспільні відносини. Ці фактори є необхідною умовою формування субсидіарної демократії.

Отже, громадянська активність являє собою доволі складне багаторівневе явище суспільної дійсності, у якому можна виділити такі складники: по-перше, високий рівень громадянської свідомості й культури людини, яка втілюється в активній участі в суспільному житті; по-друге, соціальну відповідальність як перед державою, так і спільнотою (міською, регіональною, національною); по-третє, реалізація власних інтересів у напрямі розширення доступу до матеріальних і культурних благ.

Громадянська активність – це спосіб життєдіяльності суб'єкта, який полягає у свідомій спрямованості його діяльності на перетворення соціальних умов згідно з нагальними потребами, інтересами, цілями й ідеалами, у висуненні та реалізації соціальних ініціатив, участі у вирішенні актуальних суспільних завдань.

Сферами її прояву є соціально-комунікативна, політична, культурна, громадська, інформаційна тощо. До її форм можна зарахувати участь у демонстраціях, мітингах, акціях тощо, написання листів, петицій, членство в різних асоціаціях, обговорення й розроблення політичних, соціально-економічних, культурних програм і проектів, висунення ініціатив на місцевому рівні, збори громадян, публічні слухання, правотворча ініціатива. Ці традиційні форми участі залишаються актуальними й у постмодерному суспільстві, але нового вираження в епоху інформаційних і цифрових технологій отримали активності в соціальних мережах і мобілізаційна участь. У зв'язку із ціннісно-смысловими змінами, які спричинені процесами глобалізації, В. Степаненко стверджує: «Громадянська активність, нові мережеві громади та солідарності дедалі частіше не пов'язані з формальними критеріями належності/членства громадян в неурядових організаціях чи партійно-політичних афіліаціях, а визначається спонтанністю участі та мобілізаційною залученістю, дедалі більше орієнтованої на потреби розв'язання конкретних соціальних проблем» [12, с. 8]. О. Резнік, старший науковий співробітник, завідувач від-

ділу соціально-політичних процесів Інституту соціології Національної Академії наук України, зазначає, що найбільш поширеними є дискусійні практики: ведення дискусій із друзями, близькими та знайомими – 22,8%, обговорення громадсько-політичних проблем у соціальних мережах – 12,5% [10]. Тому активність у найбільш широкому сенсі характеризується сьогодні як «ситуативна практика», що реалізується в рамках певного територіального й соціального простору з властивими (цьому простору) політичними, соціальними, культурними та історичними особливостями. Умовою її виникнення є суспільний інтерес [4]. Участь може бути реалізована окремим індивідом у формі відстоювання власних прав, свобод, публічного висловлювання думок, пропаганди позиції в соціальних мережах, виступів і коментарів в інформаційному просторі. Водночас структурованого характеру вона набуває, коли громадяни об'єднуються в різноманітні асоціації, групи й через колективну постійну кропітку роботу досягають спільного результату. Саме суспільні об'єднання сприяють формуванню горизонтальних соціальних зв'язків. Громадянські асоціації надають динаміки суспільному простору, виховують солідарні зв'язки, почуття довіри, соціальної відповідальності, громадянський патріотизм, сприяють формуванню певних моделей поведінки в суспільстві.

Якщо люди з різних соціальних страт, об'єднані в асоціацію, працюють на досягнення спільної мети, то в такий спосіб примножується соціальний капітал. П. Бурдье зазначає, що, окрім економічного та культурного капіталів, деякі соціальні простори, найбільш замкнені, найбільш «обрані», вимагають також соціального капіталу, який вони можуть забезпечити лише за допомогою «ефекту клубу», котрий впливає зі стійкого об'єднання в надрах одного й того ж простору людей і речей, що схожі один на одного за тим, що їх вирізняє серед інших [14]. Ці асоціації можуть бути не лише політичного спрямування, а продукувати діяльність у будь-якій сфері: культурній, екологічній, релігійній, інформаційній тощо.

Р. Патнам висловлює думку, що не має потреби, щоб головна мета асоціації була політичною: участь у хорових товариствах або клубах наглядно за птахами може привчити до самодисципліни й прищепити любов до радощів успішної співпраці [8, с. 113]. Його погляди збігаються з позицією Н. Розенблум: головним є не тип асоціацій і не їх відповідність вимогам лібералізму, а організаційна багатоманітність, відкритість, змінюваність членства, практика вільних переходів членів однієї організації в іншу [11, с. 24].

Громадська активність, участь у різноманітних об'єднаннях формують солідарні від-

носини й норми, довіру, мережі підтримки. Ці якості є індикаторами соціального капіталу. Теоретик сучасного розуміння соціального капіталу Дж. Коулмен уважає, що добровільну співпрацю легше підтримувати в тій спільноті, яка має значні накопичення соціального капіталу у вигляді норм взаємності й мережі громадської активності. Соціальний капітал, як й інші види капіталу, є продуктивним. Він дає можливість досягти певної мети, якої не можна досягти за його відсутності. Особливого значення тут набуває інститут довіри. Скажімо, група людей, що виявляють довіру один до одного й доводять, що їм можна довіряти, буде здатна ефективніше працювати, ніж така сама група людей, якій бракує довіри [15, с. 300–321]. Соціальний капітал має здатність накопичуватися й конвертуватися: щільні соціальні зв'язки та громадянська участь утворюють мережі підтримки, що сприяє поширенню довіри й солідарності. Р. Патнем розуміє під мережами переважно мережі громадської залученості, намагається вичленувати «дух спільноти», що виникає як наслідок участі в добровільних об'єднаннях [17, с. 37].

Місцеві громадські об'єднання формують почуття міської ідентичності та громадянськості, які є складниками загальнонаціональної ідентичності. Діалектика полягає в тому, що людина, яка виявляє бажання бути корисною своєму місту, водночас приносить користь і нації загалом. І, навпаки, міська громадянськість не може сформуватися без міцної національної. У такий спосіб відбувається взаємовплив соціального капіталу: локального, регіонального та національного.

З метою виявлення чинника громадянської участі в накопиченні соціального капіталу міста Мелітополя як типового міста Південного Сходу України Центр соціологічних досліджень МДПУ імені Богдана Хмельницького провів соціологічне опитування (вибіркова сукупність (n) – 1200 респондентів, $\Delta \pm 3$, $P=95\%$; вибірка багатоступенева, гніздова, квотна; термін 12.11.2019–16.11.2019) [3].

Результати опитування свідчать, що лише невелика частина мешканців – 17,7% – виявляє інтерес до міських проблем, залучаючись до їх вирішення, 68,7% – цікавляться міськими проблемами, але не беруть участі в їх вирішенні, 13,6% – узагалі ними не цікавляться. Найбільші активності виявляються мешканцями 25–55 років, тоді як молоді – лише 7%.

Найбільш значимими для містян є національно-патріотичні об'єднання, у діяльності яких постійно беруть участь 14,3% опитаних, іноді – 18,20%; екологічні: постійно – 15,7%, іноді – 31,6%; благодійні: постійно – 16,7%, іноді – 37,2%; волонтерські: постійно – 10,1%, іноді – 44,4%. Найменший інтерес містяни виявляють до релігійних і політичних органі-

зацій. Такий стан зумовлений не тільки пасивністю громадян, а й трансформаційними процесами в державі. Для країн із нестабільною демократією громадянська активність не є поширеною, порівняно з політичною.

Порівняно з попередніми роками громадянська активність збільшилася за рахунок участі у волонтерських, добродійних і національно-патріотичних організаціях, що пояснюється осмисленням подій Революції Гідності та російською військовою агресією, які викликали сплеск громадської активності на загальнонаціональному рівні. Волонтерські об'єднання користуються в місті високою довірою, що позитивно впливає на формування соціальних мереж, розширює простір суспільної довіри й ініціатив. Навіть ситуативна участь у діяльності громадських об'єднань може створити «неформальні норми, що сприяють співпраці поміж двома або більшою кількістю індивідів» [18, с. 26], у такий спосіб примножувати соціальний капітал на мезо- й мікрорівнях.

Проте половина містян ніколи не брала участі в будь-якому виді громадської діяльності. Отже, міське співтовариство виявилось амбівалентним: частина мешканців виявляє готовність до конструктивного самоусвідомлення й самовизначення, відчуває себе активними суб'єктами міської громади, які прагнуть у ній якісно жити та працювати. Інша ж частина демонструє пасивність, у сукупності ці люди створюють негативну форму соціокультурного капіталу міста, що проявляється в соціальному міському відчуженні.

Всеукраїнські соціологічні опитування, проведені Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва, Програмою «Долучайся» взимку 2020 року, засвідчують, що кожен третій українець (32,8%) із певною регулярністю бере участь у житті своєї громади, тоді як до діяльності громадських організацій долучається трохи менша частка громадян (16,9%).

Щодо різних форм демократичної участі респонденти в основному залучені до роботи в громадських комітетах (8,1%), участі в громадських слуханнях (6,4%) і мирних зібраннях (4,4%), готові подавати скарги стосовно інфраструктурних питань (5,2%) та ініціювати чи підписувати електронні петиції (4,2%) [13].

Отже, мелітопольці виявляють рівень громадянської активності, що відповідає загальноукраїнським тенденціям. Навіть ситуативна або непостійна участь у громадських об'єднаннях є показником готовності до соціальних змін, бажанням змінити власними силами своє життя в межах муніципальної громади. У такий спосіб продукується позитивний соціальний капітал на мікро- й мезорівнях.

Висновки з проведеного дослідження. Сучасні форми громадянської активності можна охарактеризувати як «ситуативні прак-

тики», які спрямовані на вирішення нагальних проблем суспільства. Такі практики громадяни можуть реалізовувати як індивідуально, так й інституційно, через участь у різноманітних об'єднаннях та асоціаціях. Саме останні вибудовують горизонтальні соціальні зв'язки накопичення соціального капіталу. Чим щільніші взаємодії між індивідами та соціальними групами в місті, тим більший обсяг соціального капіталу. Аналіз емпіричних даних дає підстави зробити висновок, що міська спільнота міста Мелітополя володіє певним ресурсом громадянської участі, який має потенціал розширення як кількісно, так і змістовно. За таких умов обсяг соціального капіталу може збільшуватися й бути продуктивним.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Авер'янова Н. Чинники консолідації українства в постколоніальну добу. *Українознавчий альманах*. Київ : Міленіум, 2017. № 20. 118 с.
2. Бичков М., Кавка В. Проблема визначеності факторів формування громадянського суспільства. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Одеса, 2017. № 16. С. 9–11.
3. Вплив соціальних комунікацій на формування соціокультурного капіталу міста Мелітополя: результати соціологічного дослідження / Центр соціологічних досліджень МДПУ ім. Б. Хмельницького. Мелітополь, 2019.
4. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку : аналітична доповідь / за заг. ред. О.А. Корнієвського, Ю.А. Тищенко, В.М. Яблонського. Київ : НІСД, 2018. 128 с.
5. Костенок І.В. Громадянська активність на місцях як один з індикаторів інтенсивності муніципальних процесів: український вимір? *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2012. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=534>.
6. Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Москва : Весь мир, 2003. 784 с.
7. Курилюк Н. Активна громадянська позиція молоді : поняття, сучасний стан, фактори впливу сучасного інформаційного простору. *Актуальні проблеми громадянської освіти та виховання: український та зарубіжний досвід* : матеріали Першої науково-практичної конференції. Острог : ГО «Центр демократичного лідерства», НУ «Острозька академія», 2013. С. 135–139.
8. Патнам Р.Д., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ : Основи, 2001. 302 с.
9. Плига О.Б. Активна участь населення в державному управлінні як умова формування громадянського суспільства в Україні. *Вісник Харківського університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2008. № 819. С. 182–185.
10. Публічна дискусія-презентація «Громадянське суспільство та громадяни: старі проблеми, нові виклики і перспективи» 8 жовтня 2019 р. URL: https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-sogodni-dovira-visoka-aktivizmu-pomenshalo_2.
11. Розенблюм Ненсі Л. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. Київ, 2001. Ч. 21. С. 6–29.
12. Степаненко В.П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.
13. Українці залучені до громадської діяльності, але уникають активної участі. Національне опитування щодо громадського залучення. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/ukrainsi-zalucheni-do-gromadskoi-diyalnosti-ale-unikayut-aktivnoi-uchasti>.
14. Bourdieu P. The Forms of Capital, *Handbook of theory and research for the sociology of education, edited by John G Richardson*. New York : Greenwood Press, 1986. P. 241–258.
15. Coleman James S. Foundations of Social Theory. Cambridge : Mass.: Belknap of Harvard University Press, 1990. 993 p.
16. Gellner Ernest. Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals. 1994. 225 p.
17. Putnam, RD. The Prosperous Community: Social Capital and Public Life. *The American Prospect*, 1993. № 13. P. 35–42.
18. Fukuyama, Francis. Trust: the social virtues and the creation of prosperity. London : Hamish Hamilton, 1995. 457 p.